

ФОРМУВАННЯ РОБІТНИЧИХ КАДРІВ ДОНБАСУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізуються погляди істориків радянської доби на проблему формування робітничих кадрів Донбасу другої половини ХІХ ст. Виділяються етапи розвитку і традиції, розглядаються напрацювання дослідників щодо джерел формування пролетаріату, його вікового, етнічного, кількісного складу.

Ключові слова: Донбас, робітничі кадри, радянські історики, історіографія, друга половина ХІХ ст.

В статті аналізуються взгляди істориків советского периода на проблему формирования рабочих кадров Донбасса второй половины ХІХ в. Выделяются этапы развития историографической традиции, рассматриваются наработки исследователей по вопросам источников формирования пролетариата, его возрастного, этнического, количественного состава.

Ключевые слова: Донбасс, рабочие кадры, советские историки, историография, вторая половина ХІХ столетия.

In the article the views of historians of the Soviet period on the problem of workers' personnel organizing at Donbass of the second half of ХІХ century are analyzed. The stages of historiographic tradition's development are faced, the scientific results of the research workers on the subject of the sources of proletariat organizing, age, national and quantitative structure are considered.

Key words: Donbass, the personnel, the Soviet historians, a historiography, second half ХІХ centuries.

За радянських часів історія пролетаріату була однією з пріоритетних тем вітчизняних наукових студій. Тому історіографічний доробок з проблеми складається з досить великої кількості праць, більшість з яких тією чи іншою мірою несуть на собі відбиток ідеологічної заангажованості. Утім, було б несправедливо тільки через це відмовляти їм у науковій цінності, адже в них зібрано, систематизовано та проаналізовано величезний джерельний матеріал, показані тенденції соціального, економічного, демографічного розвитку робітничого класу в Україні та в Донбасі зокрема. Отже, сьогодні постає нагальна потреба критично проаналізувати доробок радянських істориків, що є необхідною умовою створення об'єктивної картини соціальної історії Донбасу, дослідження джерел та особливостей формування місцевого пролетаріату – тієї соціальної групи, що багато в чому визначала та визначає економічне і суспільно-політичне буття індустріального регіону.

Вивченням та аналізом наукових праць з проблеми займалися М. Нечкіна, І. Хмель [1].

Метою даної статті є узагальнення основних напрацювань радянської історіографії з проблеми формування робітничих кадрів Донецького

басейну, визначення ролі радянських науковців у дослідженні різних аспектів цього питання.

Відповідно до мети дослідження визначено розв'язання таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати радянську наукову літературу, присвячену формуванню робітничих кадрів Донбасу в другій половині ХІХ ст.;
- встановити основні етапи вивчення радянськими дослідниками зазначеної проблеми;
- простежити еволюцію радянської історичної думки на прикладі відображення історії робітників Донецького басейну.

Проблему формування робітничих кадрів України, у тому числі й Донбасу, почали вивчати ще в 20-ті роки ХХ ст. Перші кроки в цьому напрямі були зроблені М. Балабановим, К. Пажитновим. Так, М. Балабанов у своїй праці зауважував про обезземелене селянство як основне джерело поповнення робітничого класу [2]. К. Пажитнов обминув проблему виникнення робітничого класу, зосередивши основну увагу на чисельному складі фабричних робітників та їх становищі [3]. Першою працею, що безпосередньо стосувалася пролетаріату Донбасу, стала робота

Н. Фука «Из истории познания Донецкого каменно-угольного бассейна» [4].

30-40-ті роки ХХ ст. ознаменувалися виданням декількох робіт, присвячених історії робітництва окремих підприємств регіону. Це були здебільшого історико-публіцистичні праці краєзнавчого характеру. Зокрема, у 1931 р. вийшла робота А. Фарбера «Черная Клара», присвячена історії копалень у Донбасі [5], а також книга про робітничі кадри Торецького машинобудівного заводу в Дружківці [6].

У 50-ті роки ХХ ст. вивчення проблеми вийшло на більш серйозний науковий рівень. Дослідники звернулися до численних статистичних джерел, спробували комплексно розглянути процеси індустріалізації кінця ХІХ ст. У 1952 р. виходить монографія О. Нестеренка «Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.». Природно, що значна частина роботи була присвячена донбаському контексту історії питання. Автор стверджував, що, по-перше, робітничий клас України розвивався як невід’ємна, органічна частина російського робітничого класу, по-друге, що формування промислового пролетаріату в Україні відбувається за рахунок двох братніх народів – російського і українського [7].

Стосовно ж безпосередньо джерел формування робітничого класу, автор наголошував на трьох основних. «До числа цих джерел належить, насамперед, селянство, що розорялось і масами йшло на заробітки в місто» [8]. Другим джерелом поповнення пролетаріату, за даними О. Нестеренка, були розшаровані кустарі. «Це джерело поповнення промислового пролетаріату було особливо важливим, бо воно давало для фабрично-заводської промисловості робітників, які вже мали певні виробничі навички» [9]. «Третім джерелом поповнення промислових робітників при капіталізмі є сім’ї робітників, тобто залучення до праці дітей і жінок» [10].

У монографії О. Нестеренка також окремо йде мова про процес формування кадрових робітників. «У кам’яновугільній промисловості Донецького басейну процес формування кадрових робітників затримувався надзвичайно важкими умовами праці і побуту. Тому довгий час робітники сюди приходили тільки самі, без сімей і при першій можливості залишали роботу» [11]. Таким чином, у роботі охарактеризовано три основні джерела формування пролетаріату України та Донбасу, є інформація про їх чисельний та статеві-віковий склад.

У 1953 р. О. Нестеренко видав монографію «Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце ХІХ и начале ХХ века». У цій роботі він також зазначає три основні джерела поповнення робітничого класу, а саме – розорюване селянство, кустарі та робітничі родини [12].

У той же час виходять роботи й інших дослідників, присвячені вивченню розвитку промисловості країни. Так, у праці Д. Шполянського «Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале ХХ века (к вопросу о соотношении монополии и конкуренции)» наголошується, що «гірничопромисловий південь виділявся на загальному фоні відсталой російської промисловості як порівняно передовий район капіталізму, що розвивався» [13]. У цілому праця присвячена вивченню й аналізу діяльності й розвитку монополістичних компаній Донбасу і Криворіжжя, тоді як детального аналізу складу пролетаріату ми не знаходимо.

Г. Бакулєв розглядав проблему розвитку промисловості на Півдні Росії. Дослідник стверджував про недостатнє забезпечення робочою силою промислових підприємств Півдня. Він надав статистичні дані щодо кількості робітників на металургійних заводах Півдня та рудних копальнях [14]. Тобто найбільша концентрація робітників за даними автора була в кам’яновугільних копальнях. Загальна кількість гірничих робітників на Півдні у 1890 р. визначається майже в 49 000 осіб [15].

Таким чином, розглядаючи проблему розвитку чорної металургії на Півдні Росії, Г. Бакулєв звернув увагу і на чисельний склад робітничих кадрів. Обминаючи питання джерел їх формування, автор наголосив на проблемі забезпечення робочою силою промислових підприємств.

В іншій своїй роботі, яка вийшла дещо пізніше і була присвячена вивченню вугільної промисловості безпосередньо Донбасу, Г. Бакулєв теж наголошував на проблемі браку робочих рук [16]. «Праця шахтаря була в повному розумінні слова каторжною працею. Переселенці, які осіли в Донбасі, вважали за краще не мати справи з видобутком вугілля. Зовсім незабезпечені робітники, які жили щоденною працею, лише в крайній потребі зверталися до важкої праці шахтаря, виключно в осінньо-зимовий період, коли ніякої іншої роботи не було» [17].

У цілому, досліджуючи історію промисловості, Г. Бакулєв зробив певний внесок у розробку проблеми формування робітничих кадрів, зосередивши свою увагу на чисельному складі робітників металургійної і вугільної галузі.

Ще на початку 50-х років ХХ ст. історією робітників займався Ф. Лось. У своїй роботі «Керівна роль робітничого класу у визвольній боротьбі українського народу проти царизму і поміщицько-капіталістичного гноблення», автор робить багато посилок на висловлювання В. Леніна і Й. Сталіна. Він спирався на їх праці, даючи загальну характеристику процесу формування робітничого класу. Також у дослідженні є інформація стосовно кількісного складу робітників по Катеринославській губернії. Автор вказував на розорене селянство, як одне з джерел формування робітничих кадрів, але зауважував, що: «формування робітничого класу йшло не тільки за

рахунок пролетаризованого селянства, а й за рахунок розорених кустарів» [18].

У 1955 р. Ф. Лось видав ще одну монографію, присвячену безпосередньо формуванню робітничого класу. Тут іде мова про те, що формування і розвиток робітничого класу в Україні відбувався в процесі зародження та зростання капіталістичної промисловості. Дослідник зауважував, що реформа 1861 р. відкрила шлях для розвитку капіталізму, створивши великий резерв робочої сили для капіталістичної промисловості [19].

Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. вийшли монографії А. Рашина. В одній з перших його робіт детально висвітлюється кількісний, віковий, статевий склад населення Російської імперії наприкінці ХІХ ст. [20].

Дослідник займався також проблемою формування робітничого класу Росії і видав роботу, присвячену цьому питанню. У ній детально розглядається динаміка чисельності робітників у капіталістичній Росії, процеси формування робітничого класу, процеси утворення постійних робітничих кадрів, приділено увагу освітньому рівню та професійній підготовці робітників у капіталістичній Росії. Конкретно щодо Донбасу, автор подає таку інформацію: «Кадри металістів у цьому районі поповнювались за рахунок вихідців з інших районів країни, переважно з центральних губерній. Характерні в цьому плані дані посімейного перепису заводського населення Юзівки 1884 р.» [21].

Безпосередньо вивченням робітничого класу України займався й І. Гуржій. Він наголошував, що, крім селянства, одним з джерел поповнення робітничих кадрів України було міське населення. «Своєрідність процесу формування промислового пролетаріату на Україні полягала в тому, що він частково відбувався на Україні за рахунок приїжджих, особливо російських, селян та ремісників. Частина робітників-росіян царський уряд переселяв і приписував до промислових підприємств України» [22]. І. Гуржій піддав критиці погляди провідних українських істориків, а саме М. Грушевського, стосовно того, що робітничий клас не був природнім українським утворенням. У цілому робота І. Гуржія має загальний характер, а відомості щодо Донбасу не є чисельними.

Уже на початку 60-х рр. ХХ ст. з'являється одна з перших робіт, присвячена безпосередньо історії робітників Донбасу. Автором цієї роботи був С. Потолов. Він детально розглядав історію Луганського ливарного заводу, особливу увагу звертаючи на його робітничі кадри. Так С. Потолов подав відомості про чисельність робітників на Луганському заводі: «У 1863 р. на Луганському заводі... нараховувалося всього 113 робітників, проте з кожним роком майстрові повертаються на завод, і в 1870 р. їх було вже 732» [23].

Монографія С. Потолова є однією з найбільш ґрунтовних праць, що досліджувала історію зародження й розвитку робітничого класу Донбасу.

Вона містила цілий розділ, присвячений саме формуванню промислового пролетаріату Донбасу в другій половині ХІХ ст. Підсумовуючи, можна наголосити, що основними джерелами поповнення робітників у Донбасі, на думку автора, є селяни – вихідці великоруських губерній чорноземного центру країни, друге місце посідали вихідці з лівобережних українських губерній. З цих двох районів до початку ХХ ст. вийшло майже 90 % всіх шахтарів Донбасу [24].

У той же час було видано роботу Л. Мельника «Промисловий переворот в Росії і в Україні». Формування робітничого класу в Україні, на думку дослідника, почався тоді, коли відбувся процес майнового і соціального розшарування селянства, що особливо поглибився в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи. Кадри промислових робітників поповнювались міським населенням з числа ремісників, міщан, підмайстрів і учнів [25]. Як і в роботі І. Гуржія, у цій монографії акцентувалася увага на тому, що процес формування промислового пролетаріату в Україні мав свої певні особливості, а саме те, що здійснювався він не тільки за рахунок місцевого населення, але й значною мірою за рахунок вихідців із Росії [26].

Продовжуючи досліджувати проблему промислового перевороту, Л. Мельник видав ще одну монографію «Технічний переворот в Україні у ХІХ ст.» у якій наголошував на відсутності сталих кадрів у промисловості і ручному характері праці [27].

Період 70-х рр. ХХ ст. ознаменувався виходом у світ декількох узагальнюючих багатотомних праць. До них належить «История городов и сёл Украинской ССР». У томі, присвяченому Ворошиловградській області, знаходимо такі відомості: «Промисловість Донбасу, яка швидко розвивалася, не могла забезпечити себе робочою силою за рахунок місцевого населення. На заводи, шахти і фабрики потяглися величезні маси робітничого люду із старих промислових центрів Росії, десятки тисяч зубожілих селян з російських і українських губерній. Люди юрбами збирались біля заводів, пропонуючи свою дешеву робочу силу. У 1900 р. з 59 589 шахтарів понад 55 % склали вихідці з Орловської, Курської, Воронізької, Тульської, Рязанської, Тамбовської, Калузької та інших губерній Росії, близько 30 % – з Київської, Катеринославської, Харківської, Полтавської та ін. губерній України» [28]. Таким чином, у книзі підкреслюється, що склад робітників був інтернаціональним, і формувалася він, в основному, із розорюваного селянства.

Кульмінацією в дослідженнях пролетаріату Донбасу стала колективна праця «История рабочих Донбасса», видана у двох томах у 1981 році. Автором відповідної глави про формування пролетаріату був Сергій Потолов. У книзі наголошується на проблемі комплектування робітничих кадрів. Спроби вирішити цю проблему за рахунок кваліфікованих робітників, виписаних з

Москви та Петербурга. У цілому ця робота є дуже цінною, бо об'єктом дослідження є безпосередньо історія донецьких пролетарів. Інформація, викладена в роботі, дає уявлення не тільки про основні джерела формування робітників, але й про їх кількісний склад [29].

Напередодні розпаду СРСР було видано роботу узагальнюючого плану – «Рабочий класс России от зарождения до начала XX в.». Хоча книга присвячена пролетаріату всієї країни, відомостей по Донбасу достатньо, щоб уявити тогочасну картину. По-перше, названі всі джерела, з яких формувалося робітництво, по-друге, широко використовуються статистичні дані, зведені в дослідженні в таблиці, по-третє, вказується, навіть статево-віковий склад робітників країни [30]. Стосовно ж національного складу, то маємо дані, що серед шахтарів Донбасу було близько 74 % росіян, українців приблизно 22 %, а всі інші, відповідно, мали іноземне походження [31]. Отже, ми бачимо, що ця книга стала певним узагаль-

нюючим підсумком вивчення проблеми за радянських часів.

Отже, радянська історіографія проблеми, незважаючи на дотримання класового підходу та ідеологічне навантаження, створила досить ґрунтовну науково-аналітичну картину історії формування робітничих кадрів Донбасу в другій половині XIX ст. На широкому колі джерел досліджено такі проблеми, як джерела формування пролетаріату, його етнічний, віковий, кількісний склад тощо.

У наступному вважаємо перспективним дослідження сучасної історіографії історії робітничого класу Донбасу. Крім того, нагальним завданням для сучасних істориків є використання нової теоретико-методологічної основи, що базується на принципах плюралізму для створення нових узагальнюючих, синтетичних праць з історіографії робітників Донбасу не тільки другої половини XIX ст., але й більш раннього періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Очерки истории исторической науки в СССР / [сост. М.В. Нечкина]. – М.: Наука, 1985. – Т. 5. – 382 с.; Историография истории Украинской ССР / [сост. И.С. Хмель и др.] – К.: Наукова думка, 1987. – 555 с.
2. Балабанов М.С. Очерки по истории рабочего класса в России / М.С. Балабанов. – М.: Право, 1926. – Ч. 1 – С. 27.
3. Пажитнов К.А. Очерки истории рабочего класса на Украине / К.А. Пажитнов. – М.: Всеукраинское рабоче-кооперативное издательство ВУСПС Украинский рабочий, 1927. – 164 с.
4. Фукс Н. Из истории познания Донецкого каменноугольного бассейна / Н. Фукс. – Харьков, 1923. – 56 с.
5. Фарбер А. Черная Клара: (О руднике в Донбассе) / А. Фарбер. – М. – Л.: Госиздат, 1931. – 64 с.
6. Знатные люди Торецкого машиностроительного завода им. Ворошилова / [сост. П. Мищенко, П. Сердюк, И.В. Савченко и др.]. – Дружковка: Изд. завпарткома заводоуправления и заводской газеты «Ворошиловец», 1935. – 75 с.
7. Нестеренко О.О. Развитие капиталистической промышленности и формирование пролетариата на Украине в конце XIX – на початку XX ст. / О.О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – С. 180.
8. Там само. – С. 134.
9. Там само. – С. 137.
10. Там само. – С. 140.
11. Там само. – С. 148.
12. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата на Украине в конце XIX и начале XX в. / А.А. Нестеренко. – М.: Госполитиздат, 1954. – С. 58.
13. Шполянський Д.И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века (К вопросу о соотношении монополии и конкуренции) / Д.И. Шполянський. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 23.
14. Бакулев Г.Д. Чёрная металлургия Юга России / Г.Д. Бакулев. – М.: Изд-во литературы по черной и цветной металлургии, 1953. – С. 193.
15. Там само. – С. 194.
16. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г.Д. Бакулев. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 200.
17. Там само. – С. 200.
18. Лось Ф.Е. Керівна роль робітничого класу у визвольній боротьбі українського народу проти царизму і поміщицько-капіталістичного гноблення / Ф.Е. Лось – К.: Держполітвидав, 1950. – С. 10-11.
19. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба (кон. XIX – 1904 г.) / Ф.Е. Лось. – К.: Держполітвидав УССР, 1955. – С. 78.
20. Рашин А.Г. Население России за 100 лет / А.Г. Рашин. – М.: Госстатиздат, 1956. – С. 260.
21. Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России / А.Г. Рашин. – М.: Изд-во соц.-экон. литературы, 1958. – С. 443.
22. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кін. XVIII ст. – перша пол. XX ст.) / І.О. Гуржій. – К.: Держполітвидав, 1958. – С. 90.
23. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX веке / С.И. Потолов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 97.
24. Там само. – С. 107.
25. Мельник Л.Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні / Л.Г. Мельник. – К.: КДУ, 1969. – С. 53.
26. Там само. – С. 54.

27. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л.Г. Мельник. – К.: Видавництво Київського університету, 1972. – С. 117.
28. История городов и сёл Украинской ССР. Ворошиловградская область / [сост. А.А. Климов, В.Г. Мотренко, Г.М. Намдаров]. – К.: Ин-т истории АН УССР, 1976. – С. 18.
29. История рабочих Донбасса: В 2-х томах / [сост. А.А. Климов, А.В. Торба]. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 1. – С. 36.
30. Рабочий класс России от зарождения до начала XX в / [сост. Ю.И. Кирьянов, М.С. Волин]. – М.: Наука, 1989. – С. 276.
31. Там само. – С. 279.

Рецензенти: д.і.н., проф. А.В.Гедьо;
к.і.н., доц. О.М. Гайдай.

© Шибаніц Д.М., 2009

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2009 р.